

TÁRGY: Építészeti alapismeretek	TANÉV	FÉLÉV	ÉVFOLYAM
ELŐADÓ: Vasáros Zsolt DLA egyetemi tanár Helfrich Szabolcs DLA egyetemi adjunktus	2020/21.	I.	N.III. Műszaki menedzser

2020_09_15 – hit, Isten(ek), templom(ok) 1. óravázlat

- Az emberiség monumentális építészetének kibontakozásához, az első magaskultúrák felemelkedéséhez szükséges volt a kedvező természeti adottságok megléte és a megfelelő társadalmi fejlettség. Az utóbbit a kezdeti időkben minden bizonnyal hierarchikusság jellemezte, az erőskezü uralkodók, vezérek, vezetők szerepe mind a társadalmi fejlődésben, mind pedig annak összefogása következtében az építészetben is meghatározó volt.
- A természeti adottságok és azok mezőgazdasági és építészeti kiaknázása, valamint a társadalmi hierarchia mellett úgy tűnik, hogy a kezdeti időkben a hit kérdése is jelentős, meghatározó tényező. A legkorábbi építészeti alkotások kapcsolatba hozhatók a múlt homályába vesző, de valamely Istennel vagy Istenekkel kapcsolatos cselekménnyel, kultusszal, így ennek tárgyalása kiemelten fontos.
- Ez egy olyan szál az emberiség építészettörténetében, amely igen sokáig szinte kizárólagosan fő feladatát jelentette az építészetnek, majd a későbbieknek is, lényegében az újkorig az egyik legfontosabb feladat maradt. Emiatt három előadás keretében ezen tematika mentén tekintjük át az építészettörténetet az ősidőktől napjainkig.
- Az **ókori Egyiptom** a félév során építészettörténetét az alábbi kronológikus vázlat szerint tárgyaljuk. Ebben az előadásblokkban csak néhány korszakból válogatunk, a későbbiekben további emlékeket emelünk be a tárgyalásba:

Korai dinasztiai időszak, 1-2. din. (Archaikus kor):	i.e. 3050-2695
Óbirodalom, 3-8. din.:	i.e. 2695-2160
Első átmeneti kor, 9-11. din.:	i.e. 2160-1991
Középbirodalom, 12. din.:	i.e. 1991-1785
Második átmeneti kor, 13-17. din.:	i.e. 1785-1540
Újbirodalom, 18-20. din.:	i.e. 1540-1070
Harmadik átmeneti kor, 21-24. din.:	i.e. 1070-712
Kushita (Szudáni)/Asszír uralom, 25. din.:	i.e. 712-656
Szaiszi kor, 26. din.:	i.e. 664-525
Későkor, 27-31. din.:	i.e. 525-332
Nagy Sándor hódítása:	i.e. 332
Kleopátra uralmának vége, római uralom kezdete:	i.e. 30

- Az óbirodalom kora a III-VIII. dinasztia uralkodási ideje. A III. dinasztia egyik fáraójának, Dzsószernek épített szakkarai síregyüttes az építészettörténet meghatározó építménye, a tudomány általában ezt tartja az első monumentális kőépítménynek. Az első név szerint ismert építész, Imhotep tervezte. A kezdetben még masztabának tervezett sírépítmény többszöri újragondolás után épült ki lépcsős piramissá. A kőfalazási technika még nem tökéletes, az architektonikus és tagoló, sokszor növényi formákat utánozó elemeket a falazatból faragják ki.
- Az óbirodalom meghatározó emlékcsoportja a IV. dinasztia uralkodói számára épült piramisegyüttes a mai Gizában. A halottkultusz monumentális sírépítménye lényegében a tömör struktúra, a halotti kamra és az odavezető folyosók, teresedések volumene kicsi a teljes építményhez képest. Kialakul az ún. piramiskompozíció: kikötő-völgytemplom, felvezető út (Causeway), halotti templom. A templomok jellegzetessége téralakítás szempontból a fordított T alaprajzú, többhajós pillércsarnok.

- Az újbirodalom kora az i.e. 2. évezred második fele, a XVIII-XX. dinasztia uralkodása. Egyiptom ekkor éri el legnagyobb területi kiterjedését, a művészet és építészet területén is jelentős a fejlődés.
Az újbirodalomra jellemző, hogy az ún. kanonizált templomszerkezet meghatározóvá válik mind az ünnepi, mind pedig a halotti templomok esetében. Ennek lényege, hogy a tengelyes szerkesztésű struktúrában előrehaladva differenciált tereken haladunk keresztül: pilónok fogják közre a kapuzatot, a nyitott, oszlopos udvar, az oszlopcsarnok, majd egyre zártabb és sötétebb terek következnek a belső szentély(ek)ig. A tömegalakítás elsődleges fontosságú, a tér alárendelt szerepet játszik.
- Az i.e. 1. évezred a harcok és szüntelen újraegyesítési kísérletek folyamata. Az egykori birodalmat különböző birodalmak foglalják el, asszír, líbiai, etióp, núbiai fáraók követik egymást a trónon, majd az i.e. VI. század közepén Perzsia, i.e. 332-ben pedig Nagy Sándor hellenisztikus világbirodalmának a része lesz. A makedón birodalom széthullása után az abból létrejövő uralkodó családról elnevezett Ptolemaiosz-kor zárja Egyiptom önálló történelmét az ókorban. I.e. 30-ban római provinciává válik.
- Az egyiptomi kultúra alapja és ezáltal az építészet meghatározó tényezője a vallás, amely jellemzője a lélek halhatatlanságába vetett hit. A képzőművészet szorosan kapcsolódik az építészethez, amely alapvető tektonikája lényegében meghatározta és definiálta a társzművészetek karakterét.
- A legjelentősebb emlékek az istenek és királyok tiszteletére, kultuszának ápolására emelt templomok, sírépítmények, világi lakóházak, paloták, nagyléptékű emlékművek, erődök.
- Az egyiptomi építészet a kő felhasználásával és az egyszerű geometriai testek – gúla, masztaba, obeliszk, pülón – alkalmazásával tette monumentálissá alkotásait. A falsíkok jórészt zártak, nyílások a szükséges helyeken létesülnek. A falak díszítése a tömegformát és a felülete egységét nem bontja meg lényegileg.
- Az **ókori Mezopotámia** (Folyamköz) Elő-Ázsiában, a Tigris és Eufrátesz folyók között elterülő síkságon, a mai Irak és részben Irán illetve Szíria területén feküdt. Az ókori Egyiptomhoz hasonlóan a gazdálkodás alapja az öntözéses földművelés tudatos megszervezése, a mezőgazdaságban rejlő lehetőségek kiaknázása volt.

A tárgyalt fontosabb korszakok a következők:

Dinasztiák előtti korszak	i.e. 4000-3000
Protosumér Eridu, ill. el-Obeid kultúra:	i.e. 4000-3500
Protosumér Uruk kultúra:	i.e. 3500-3000
Dinasztikus korszak	i.e. 3000-1600
Ósumér Djemdet Nasr kultúra:	i.e. 3000-2800
Középsumér kor – Mesilim kor, I. Ur-i din.:	i.e. 2800-2350
Akkád dinasztia kora:	i.e. 2300-2150
Újsumér kor (Gudea kora, III. din., Isin-Larsa):	i.e. 2150-1850
Óbabiloni kor:	i.e. 1850-1600
Népcsoportok kora	i.e. 1600-332
Kassziták:	i.e. 1600-1200
Elámiták:	i.e. 13-12. sz.
Mitanni – a hurriták:	i.e. 15-13. sz.
	i.e. 10-9. sz.
Hettiták:	i.e. 17-13. sz.
Asszírok:	i.e. 19-7. sz.
Újbabiloni kor:	i.e. 612-589
Óperzsák – Achaimenida din.:	i.e. 550-330
Hellenizmus, párthusok:	i.e. 323-i.sz. 224

- Az ókori Mezopotámia területén időről-időre megerősödő, jórészt városállamokból kinövő birodalmak hoztak létre különböző államalakulatokat: sumerok, akkádok, gutik, új-sumerok, babiloniak, kassziták, asszírok, újbabiloniak, médek, perzsák mellett számos kisebb, alig ismert nép és kultúra tette színessé a képet.
 - Az Egyiptomban kialakított első írásrendszert követően a sumér ékírás is igen korán, az i.e. IV. évezred végén már megjelenik.
 - A monumentális építészet alapvető feladatai: templom és uralkodói palota, amely egyúttal falakkal védett uralkodói-kormányzati központ.
 - A kultikus épületek jellegzetes típusa az ún. templom-hegy, a zikkurat, amely formailag az egyiptomi lépcsős piramisokra emlékeztet. Itt nem sírépítmények, hanem a tetejükön álló szentély és a hozzájuk vezető lépcsős feljáró alépítményei.
 - Mezopotámia általában kőben szegény terület, így az építészet téralakítása az anyag befolyása miatt is másként alakult, mint Egyiptomban. Jórészt napon szárított téglát használtak, ebből elsősorban – de nem kizárólag – falas szerkezeteket emeltek. A falak vastagsága a létrehozott épületek méretei és szilárdsági problémák miatt sokszor több méter. A födémek általában fából készült síkfödémek.
 - Az építőanyagok és az azokból szerkeszthető függőleges (falak, oszlopok, pillérek) és vízszintes (födémek, boltozatok, álboltozatok) szerkezetek, csak korlátozottan tették lehetővé monumentális terek kialakítását. Fajlagosan a beépített terek felét is kitehették a falak, így térüreges építészetnek is hívjuk az effajta struktúrákat. A lefedés fesztávolsága is korlátozott, így a terek elsősorban magasságilag és különösen tengelyesen nyújthatók, ezek veszik körül sokszor több sorban a belső udvart. Az építészet sokterű, kívülről zártnak hat.
 - A külső faltesteket falsávokkal, ún. lizénákkal tagolták, amelyeknek díszítő szerepük mellett szerkezeti, falerősítési funkciójuk is volt.
-
- Az **ókori görög kultúra** az i.e. 2. évezred végén a Balkán-félsziget déli részén, Kisázsia nyugati partvidékén és az Égei-tenger szigetein alakul ki. Az i.e. VIII. századtól kezdve a görög telepések a Mediterráneum partvidékét és szigeteket is benépesítik, továbbá a Fekete-tenger mentén és az Adria partvidékén is jelentős kolóniákat hoznak létre.
 - Kronológiai áttekintés:

A polisok kialakulásának kora:	i.e. 1050-700
Archaikus kor:	i.e. 700-480
Klasszikus kor:	i.e. 480-430
Posztklasszikus kor:	i.e. 430-330
Hellenizmus kora:	i.e. 330-i.sz. 30
 - A görög kultúra alapja szintén a vallás, így az építészet monumentális feladatainak jelentős részét is a vallási célú épületek, szentélykörzetek jelentik. A templomok, oltárok mellett, a fogadalmi ajándékok őrzésére szolgáló kincsesházak létesültek.
 - A görög építészet tér- és tömegalakításának, szerkezeti megoldásainak jellegzetességeit a templomokon ismerhetjük meg. Az égei kultúrában kiértelt megaron épülettípust fejlesztik tovább, amely hosszanti elrendezésű épülettípus. A centrális terek eleve ritkák, sírépítményeknél fordulnak elő. A leggyakoribb típus a peripterosz, azaz az oszlopsorral körülvett szentély. A templomok fedése síkfödémrel történik, valamennyi térrész magassága általában azonos. A tömegformálásra az egyszerű geometrikus elemek a jellemzők. Összetett tömegek a hellenizmus idején kezdenek épülni. A tömeg, és a különböző részelemek arányai, kanonizálódásuk a klasszikus kor kezdetén formálódik véglegessé, sajátos modulrendszer segíti a tervezést. Az arányok nem merevek, a kedvező látvány érdekében optikai korrekciókat is végeznek a kivitelezés során.
 - Az építőanyagként a monumentális épületeken követ használtak, amelyet általában élénk színűre festettek. Az építészet meghatározó alaktani eleme az oszloprend, a

- támaszgerendás rendszer művészi-architektonikus megfogalmazása. A klasszikus kor kiérleli a legharmonikusabb arányokat és formákat – a három alapvető oszloprend: dór, ión, korintoszi.
- A Mediterráneum kolonizációja fokozatosan történik, a görögök az ibériai félsziget keleti részét, a mai Franciaország déli partvidékét, Szicília keleti felét, Dél Itáliát, Kisázsia és a Fekete tenger partvidékét népesítik be. A Phóníciak a főként a Észak Afrikában és az ibériai félsziget déli részén hoznak létre jelentősebb városokat.
 - A templomokat – az átmeneti típusokon kívül – 3 fő csoportba sorolhatjuk:
 - Közép hellén csoport: főként a mai Görögország területe, dór templomok, és peripterosz elrendezésűek, azaz egy sor oszlop veszi körül a szentélyt
 - Keleti hellén csoport: Kisázsia, azaz a mai Nyugat Törökország területe, ahol ión templomok épülnek dipterosz kialakításban, tehát két sor oszlop veszi körül a szentélyt
 - Nyugati hellén csoport: dór templomok Szicíliai és a Dél Itália területén, a bejárat felőli oldalon kialakul egy oszlopsorral leválasztott tér, az ún. szicíliai prosztázis
 - A görög építészet rakja le az európai építészet alapjait. A templomok architektúrájának kimunkálásával új szemléletű monumentális építészetet hoz létre, amely harmonikus arányrendszerével egy újfajta igényességet tükröz. A városi kultúra több középülettípus kiérlelését eredményezi. A görög építészet hatása elsősorban az oszloprendek és az így kialakult homlokzatrendszerek átvételében, alkalmazásában érhető tetten. A római építészet továbbfejlesztésével, majd a reneszánsz újrafelfedezésével válik az európai építészet különböző stílusokorszakainak alapjává.
-
- Az **etruszk építészet** egyrészt a saját kulturális gyökerein, másrészt a környező kultúrák hatására fejlődött. Az etruskok főként a Rómától északra fekvő területeket, a félsziget nyugati felét népesítették be, később kiterjesztették befolyásukat délen Campania, északon Mantua térségéig.
 - Az etruszk templomok, jórészt fából épültek, terrakotta díszek borították a szerkezetet. Hármasszentélyüket frontálisan megnyitott oszlopos előtéren keresztül lehetett megközelíteni.
-
- Az **ókori római** állam Itáliában, a mai Róma területén és a környező vidéken alakult ki. Terjeszkedése során Itália egész területét, majd időszámításunk kezdetéig a Földközi-tenger csaknem teljes térségét, Nyugat- és Közép-Európát a Rajna és a Duna vonaláig, a Brit sziget déli felét, a Balkánt, Kisázsia és a Fekete-tenger partvidékét hódította meg. Később a birodalom kiterjedt a mai Románia és Mezopotámia területére is.
 - Kronológiai áttekintés:
 - Királyság: i.e. 753-510
 - Korai köztársaság: i.e. 510-290
 - Kései köztársaság: i.e. 290-60
 - Császárság: i.e. 60-i.sz. 395 (476)
 - A római építészet fő művészi feladata a templomépítés etruszk hagyományokon, ötvözve a görög építészet elemeivel. A görög peripterosz helyett prosztilosz elrendezésű, amely pódiumára a lépcső „pofafalak” között vezet fel.
 - A római építészet az alaktanát a görög továbbfejlesztéséből nyerte. A dór, ión és korintoszi mellett kialakulnak saját oszloprendek is, mint a toszkán és a kompozit. A gazdag formakincs arányai, kiképzése a monumentális méretekhez is idomul, összetett homlokzati kompozíciókat eredményezve.
 - A római építészet az épületek sokféleségében, volumenében és igényességében messze felülmúlta az előző korok építészetét, ugyanakkor azok szerves továbbfejlesztésén és innovációján alapult.

- A gyorsan terjedő **keresztény vallásnak** kezdetben önálló építésze nincsen, az üldözött vallás rejtett terekben, lakóházakban tartja szertartásait. Fordulópont i.sz. 312-ban következik be, ekkor I. Constantinus császár engedélyezte a hit gyakorlását, majd 313-ban a milánói ediktum szabad vallásgyakorlatot biztosított minden vallás számára. 325-ben az első Nikaia-i zsinaton a vallásgyakorlás szempontjából fontos döntéseket hoznak meg, amelyet 380-tól tesznek kötelezővé a Római Birodalom minden alattvalója számára, miközben 391-től tiltják be a „pogány” templomok látogatását és az áldozatok bemutatását. A nagyszabású építkezések mintaképpéül a római bazilikák épülettípusa szolgált.
- A kereszténység még az üldöztetés idején gyorsan terjedt Rómában és az európai provinciákban, a Közel-Keleten, Palesztinában és Szíriában, Kisázsiaiban, továbbá Egyiptomban és Észak-Afrikában. Ezek a területek a kora keresztény építészet főbb elterjedési területei is egyben.
- A korai keresztény templomok három fő részre tagolódtak: az átriumra, a hosszházra és az apszisra.
- A keresztény templom alapjaiban különbözik az antik görög és római templomoktól. Ott ugyanis a szentélybe csak a kiváltságosok és a papok léphettek be, néhány keleti misztériumvallást leszámítva a gyülekezet számára zárva volt a szentély. A keresztény templom belső tere az ott zajló szertartáson résztvevő hívek számára épül, a belső téri és művészeti koncepció az oltár környezetére összpontosul.
- A templomok általában kelet-nyugati hossz tengellyel épültek, kezdetben a szentély nyugaton, majd utóbb keleten épül.
- A bazilikák külső megjelenése, tömegformálása egyszerű, a főhajó kiemelkedik, a mellékhajókat félnyeregű fedők fedik. A szentélyapszis tömegét félkúp formájú tető fedi, torony csak a VI. századtól épül.
- A korai keresztény építészet a kortárs római építészet anyagait, technológiáit, sőt szétbontva az elemeit használja fel, kezdetleges módon alkalmazva, összeépítve azokat.
- A római birodalmat Theodosius császár 395-ben megosztja, a nyugati 476-ban elbukik, a keletrómai 1453-ig fennáll.

Ajánlott irodalom:

- Szentkirályi Zoltán-Détshy Mihály: *Az építészet rövid története*, Műszaki Könyvkiadó, Budapest (több kiadásban)
- Hajnóczi J. Gyula: *Az építészet története. Ókor I. – Keleti és átmeneti kultúrák*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1991.
- Hajnóczi J. Gyula, *Az építészet története – Ókor II. Klasszikus kultúrák*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, (különböző kiadásokban)
- Németh György, Ritoók Zsigmond, Sarkady János, Szilágyi János György, *Görög művelődéstörténet*, Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- Jenkins, Jan, *Greek Architecture and its Sculpture in the British Museum*, The British Museum Press, London, 2006.
- Brouskari, Maria, *The Monuments of the Acropolis*, Archaeological Receipts Fund Direction of Publications, Athens, 1997.
- Nevett, Lisa C., *House and Society in the Ancient Greek World*, University Press, Cambridge, 2001.
- Antikensammlung Berlin Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz, *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit*, Berlin, 2002.
- Carratelli, Giovanni Pugliesi, *The Western Greeks*, Bompiani, Venezia, 1996.
- Brinkmann, Vinzenz, Wünsche, Raimund (kiadó), *Bunte Götter. Die Farbigkeit antiker Skulptur*, Glyptothek München, 2004.
- Tzonis, Alexander, Giannisi, Phoebe, *Klassische Griechische Architektur. Die Konstruktion der Moderne*, Flammarion, Paris, 2004.

- Spawforth, Tony: *Az ókori Görögország templomai*, Alexandra, Pécs, 2006.
- Szilágyi János György: *A tenger fölött. Írások ókori görög és itáliai kultúrákról*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.
- Szentkirályi Zoltán: *Az építészet világtörténete*, Budapest, 1980.
- Tadgell, Christopher: *Antiquity. Origins, Classicism and the New Rome (Architecture in Context I)*, Routledge, Oxon, 2007.
- Istvánfi Gyula: *Az építészet kezdetei*, Terc, Budapest, 2010.
- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- Wengrow, David: *The Archaeology of Early Egypt. Social Transformations in North-East Africa, 10,000 to 2650 BC*, Cambridge University Press, 2006.
- Maisels, Charles Keith: *Early Civilizations of the Old World. The Formative Histories of Egypt, The Levant, Mesopotamia, India and China*, Routledge, London, 1999.
- Kemp, Barry: *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*, Routledge, London, 2005.
- Redford, Donald B.: *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1993.
- Arnold, Dieter: *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen. Baudenkmäler. Kultstätten*, Bechtermünz Verlag, Augsburg, 1996.
- Dodson, Aidan, Ikram, Salima: *The Tomb in Ancient Egypt. Royal and Private Sepulchres from the Early Dynastic Period to the Romans*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2008.
- Wilkinson, Richard H.: *Az ókori Egyiptom templomai*, Alexandra, Pécs, 2006
- Lehner, Mark: *The Complete Pyramids*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1997.
- Arnold, Dieter: *Lexikon der Ägyptischen Baukunst*, Artemis & Winkler, Düsseldorf/Zürich, 1997.
- Clarke, Somers, Engelbach, R.: *Ancient Egyptian Construction and Architecture*, Dover Publications, New York, 1990.
- Arnold, Dieter: *The Monuments of Egypt. An A-Z Companion to Ancient Egyptian Architecture*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2009.
- Kákósy László: *Az ókori Egyiptom története és kultúrája*, Osiris, Budapest, 2005.
- Sear, Frank: *Roman architecture*, Batsford, London, 1982.
- Adam, Jean-Pierre: *Roman building: materials and technology*, Routledge, London, 1999.